

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Γεωγραφία της Υπαίθρου

Ενότητα : Οι κοινωνίες της υπαίθρου σε ιστορική προοπτική

Κίζος Αθανάσιος

Τμήμα Γεωγραφίας

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο **«Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών»** έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

πρόγραμμα για την ανάπτυξη

1. Σκοποί ενότητας	4
2. Περιεχόμενα ενότητας	4
2.1 Ο Μεσαίωνας και οι κοινωνίες της υπαίθρου στην Ευρώπη.....	4
2.2 Η Μεσόγειος: Αποθήκευση, Αναδιανομή και Διαφοροποίηση	7

1. Σκοποί ενότητας

Οι κοινωνίες της υπαίθρου σε ιστορική προοπτική: Μεσαίωνας, Ευρωπαϊκός επεκτατισμός και αποικιοκρατία με νέα φυτά – ζώα, βιομηχανική επανάσταση, εκσυγχρονισμός, αγροτική έξοδος, άνοδος της αστικής ζωής και παρακμή της υπαίθρου. Παραδείγματα από Ευρωπαϊκά και Σοβιετικά αγροτικά τοπία, Μεσόγειος.

2. Περιεχόμενα ενότητας

2.1 Ο Μεσαίωνας και οι κοινωνίες της υπαίθρου στην Ευρώπη

Ως 'Μεσαίωνας' συνήθως εννοείται μια μεγάλη χρονική περίοδος στην Ευρώπη, η οποία αποτελεί τον 'συνδετικό κρίκο' ανάμεσα στην 'Αρχαιότητα' και στην 'Αναγέννηση'. Χρονολογικά συνήθως η αρχή του τοποθετείται στο χωρισμό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε Δυτική και Ανατολική (4ος αιώνας, 375 μ.Χ.) και η λήξη του στον 15ο αιώνα. Όπως είναι αμέσως εμφανές από το πολύ μεγάλο αυτό χρονικό διάστημα στο οποίο εκτείνεται, ο Μεσαίωνας σε μια τόσο μεγάλη και διαφορετική περιοχή όπως η Ευρώπη δεν μπορεί να είναι απόλυτα ομοιογενής εποχή όσον αφορά σε κοινωνικά συστήματα και σίγουρα δεν είναι ομοιογενής αναφορικά με τα συστήματα διαχείρισης της γης. Παρόλα αυτά στη συνέχεια θα αναζητηθούν ορισμένες ομοιότητες στα συστήματα χρήσης και στην οργάνωση.

Ένα πολύ σημαντικό γεγονός είναι ότι διατηρείται και ενδυναμώνεται ακόμη περισσότερο η αριστοκρατία της γης που είχε δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αλλά εξαιτίας της πολιτικής διάσπασης, η αριστοκρατία αυτή είναι πολύ περισσότερο χωρικά 'δεμένη' με τη γη της και συνήθως κατοικεί εκεί μόνιμα. Αν και τυπικά δεν υπάρχουν δούλοι με την έννοια που υπήρχαν ως εμπορεύσιμο αγαθό στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, εντούτοις πολλές κατηγορίες χωρικών (που ονομάζονται δουλοπάροικοι) δεν διαφέρουν ουσιαστικά από το καθεστώς του δούλου, υπάρχουν όμως και ελεύθεροι χωρικοί, συνήθως σε χωριστές κοινότητες, οι οποίοι κατέχουν οι ίδιοι τη γη τους. Η πλειοψηφία των εκτάσεων ανήκει στον ηγεμόνα της περιοχής όμως, ο οποίος προσφέρει προστασία στους ελεύθερους κατοίκους της με αντάλλαγμα την παροχή φόρων σε είδος ή χρησιμοποιεί τους δουλοπάροικους για την καλλιέργεια των γαιών του.

Οι δουλοπάροικοι είναι έτσι χωρικοί που 'ανήκουν' στον ηγεμόνα και κύριο της γης, νοικιάζουν ή εκμεταλλεύονται τη γη του με εφ' όρου ζωής συμφωνίες, ενώ μπορούν να μεταβιβάσουν τη γη στους απογόνους τους, εκτός και αν ο ηγεμόνας έχει διαφορετική γνώμη. Αξίζει να σημειωθεί ότι έχουν κάποια μικρά δικαιώματα (τα οποία γίνονται αργότερα περισσότερο ισχυρά) στη γη και ο ηγεμόνας δεν μπορεί αυθαίρετα να τους στερήσει τη γη που έχει συμφωνηθεί να καλλιεργούν. Είναι υποχρεωμένοι να παρέχουν και 'αγγαρείες' (μέρες υποχρεωτικής εργασίας) στον ηγεμόνα, είτε στην γη του, είτε σε έργα (δρόμους, οχυρωματικά έργα, κτίρια κτλ.). Δεν έχουν σε πολλές περιπτώσεις καθόλου δικαιώματα εκτός της γης τους (ούτε καν να κυνηγούν στα δάση του ηγεμόνα). Βαθμιαία η κατάσταση αυτή μεταβάλλεται και αποκτούν δικαιώματα και ιδιοκτησία της γης. Η μετάβαση διαρκεί πολλούς αιώνες και σημαδεύεται από πολλές εξεγέρσεις των χωρικών που συνδέονται σχεδόν πάντα και με θρησκευτικά ζητήματα (αιρέσεις, μεταρρύθμιση). Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι η μεταρρύθμιση συνδέεται με τα κινήματα ατομικής ιδιοκτησίας και επιχειρηματικότητας που αποδοκιμάζονται από

την επίσημη Καθολική εξουσία και την άνοδο του εμπορίου και της αστικής τάξης. Είναι σίγουρα τόσο κοινωνική μεταρρύθμιση όσο και θρησκευτική.

Οι ελεύθεροι αγρότες, κατοικούν σε ελεύθερες κοινότητες ή σε κτήματα και έχουν μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις. Έχουν πλήρη δικαιώματα βάσει εθνικού δικαίου στη γη τους, αλλά είναι πολλές οι περιπτώσεις μετατροπής τους σε δουλοπάροικους λόγω χρεών, καθώς ολόκληρες Κοινότητες πωλούνται και αγοράζονται από τους ισχυρούς της εποχής. Ταυτόχρονα, μπορεί να νοικιάζουν γη από γαιοκτήμονες ή να εργάζονται εποχιακά σε μεγαλύτερες ιδιοκτησίες ή σε εποχιακές παραγωγές με ένταση εργασίας. Σταδιακά, η θέση τους και τα δικαιώματα τους βελτιώνονται όπως και αυτά των δουλοπάροικων.

Γενικά, οι περισσότερες από τις κοινωνίες του Μεσαίωνα είναι σχηματισμοί προσανατολισμένοι στην αυτάρκεια κατά βάση, με καλλιέργεια δημητριακών και ανάλογα με περιοχή συμπληρωματικών φυτών (κυρίως ψυχανθή). Τα ζώα είναι κυρίως συμπληρωματικά στην καλλιέργεια, οικόσιτα ή/και για εργασία (όργωμα).

Αν και υπάρχουν πολλές διαφορές, 2 ευρείς σχηματισμοί είναι οι σημαντικότεροι και οι αντιπροσωπευτικότεροι της εποχής και αντιστοιχούν σε 2 τελείως διαφορετικά τοπία και συστήματα: οι ανοιχτοί αγροί και η περίφρακτη χώρα.

Οι ανοιχτοί αγροί συναντιούνται σε πεδιάδες και αποτελούν ένα σύστημα στο οποίο το σύνολο σχεδόν της Χρησιμοποιούμενης Γεωργικής Γης (ΧΓΓ) είναι αρόσιμη και χωρίζεται σε τρεις ζώνες, για τριετή συστήματα διαχείρισης: μια ζώνη για καλλιέργεια χειμερινών σιτηρών, μια για ψυχανθή ή ανοιξιάτικα σιτηρά και μια για αγρανάπαιση με βόσκηση κυρίως από πρόβατα και αγελάδες, που επίσης βόσκουν στα θερισμένα χωράφια. Το σύστημα αυτό δεν χρειάζεται περιφράξεις (γι' αυτό και ονομάζεται ανοιχτοί αγροί), αφού η διαχείριση των ζώων είναι κοινή σε επίπεδο Κοινότητας από συγκεκριμένους βοσκούς που ορίζονται από την Κοινότητα. Οι κατοικίες είναι συγκεντρωμένοι σε έναν οικισμό κυρίως για λόγους ασφάλειας, με πολύ λίγες αγροικίες ή άλλες κατασκευές στα χωράφια (εκτός από αποθηκευτικούς χώρους). Εκτός από την αροτραία γη υπάρχουν μικρά περιβόλια και δένδρωνες κοντά στον οικισμό και λίγα φυσικά λιβάδια, τα οποία είναι περιφραγμένα όπου υπάρχουν, ενώ τα δάση είναι σπάνια μεταξύ των αγρών (εκτός από μικρά άλση ή απομονωμένα δέντρα) και βρίσκονται συνήθως σε ζώνες με υψηλότερο υψόμετρο.

Γενικά, το σύστημα της ανοιχτής χώρας είναι ένα σύστημα εντατικής παραγωγής σιτηρών, όπου η κτηνοτροφία συμπληρώνει τη γεωργία, άρα τα ζώα που εκτρέφονται είναι κυρίως μικρά (πρόβατα), αν και υπάρχουν και ζώα εργασίας. Η ύπαρξη και επιτυχημένη λειτουργία του προϋποθέτει κοινοτικές εξουσίες και συγκέντρωση του πληθυσμού σε χωριά που είναι συνήθως στο κέντρο της έκτασης της κοινότητας. Η κοινοτική εξουσία δεν σημαίνει βέβαια και αυτοδιάθεση, απλά ελευθερία για τη λήψη αποφάσεων διαχείρισης των γαιών της Κοινότητας, η οποία όμως είναι υποχρεωμένη να πληρώνει φόρο στον τοπικό γαιοκτήμονα. Σε κάποιες περιοχές η κοινότητα ήταν και ο ιδιοκτήτης της έκτασης και ο χωρικός είχε την επικαρπία της γης, την οποία όμως μπορούσε να κληρονομεί, αλλά όχι να μεταβιβάσει χωρίς την έγκριση της Κοινότητας. Το σύστημα της ανοιχτής χώρας ήταν ιδιαίτερα σταθερό και αυτάρκες και συναντιόταν σε περιοχές της Ουκρανίας μέχρι και τον 19ο αιώνα. Γεωγραφικά, εξαπλώθηκε σε μεγάλες πεδινές εκτάσεις της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και στη Μεσογειακή Γαλλία. Η μορφή που παρουσιάστηκε εδώ είναι μια ιδανική περίπτωση, στην πράξη διάφορες παραλλαγές ή όχι πλήρεις εφαρμογές ήταν συχνές.

Στην περίφρακτη χώρα αντίθετα, οι αγροί είναι περιφραγμένοι με πέτρες, θάμνους, δέντρα ή με τάφρους στράγγισης. Όλοι οι αγροί έχουν πρόσβαση σε οδό και δεν

επιτρέπεται γενικά η είσοδος σε άλλα κτήματα. Η μορφή και το σχήμα των αγρών ποικίλλει ανάλογα με τη μορφολογία του εδάφους. Οι κατοικίες είναι συνήθως διάσπαρτες (μέσα στα αγροκτήματα ή σε μικρούς συνοικισμούς) και όχι συγκεντρωμένες σε έναν ενιαίο οικισμό, υπάρχει όμως ένας μεγαλύτερος οικισμός στην ευρύτερη περιοχή, ο οποίος χρησιμεύει ως κέντρο τοπικού και υπερ-τοπικού εμπορίου, πανηγυριών και ανταλλαγών. Υπάρχουν συχνά δάση ή άλση μεταξύ των αγρών και βοσκότοποι. Η εσωτερική αυλή της αγροικίας συχνά έχει λιμνούλα για εκτροφή πουλερικών. Οι βοσκότοποι είναι ιδιωτικοί και πάντα περιφραγμένοι, ενώ συχνά είναι κοινοτικοί. Άλλη μια σημαντική διαφορά με το σύστημα της ανοιχτής χώρας είναι η ανυπαρξία ενός κοινού συστήματος διαχείρισης σε όλη την περιοχή. Ως γενικός κανόνας όμως είναι η ύπαρξη μεγαλύτερων εκτάσεων μη σιτηρών, πολύ συχνά όμως υπάρχουν περιοδικοί κύκλοι καλλιέργειας – βοσκοτόπου για τις εκτάσεις, οι οποίοι όμως αφορούν τους ιδιοκτήτες της κάθε έκτασης χωριστά ή τους ενοικιαστές της.

Όπως φαίνεται από την περιγραφή αυτή, πρόκειται για ένα περισσότερο ατομικό σύστημα, το οποίο βασίζεται κυρίως στη κτηνοτροφία με τη γεωργία να συμπληρώνει. Είναι ένα σύστημα περισσότερο κατάλληλο για μεγαλύτερη ποικιλία εδαφών και κλιματικών ζωνών. Μπορούσε να το συναντήσει κανείς στη Βρετανία, στη Βόρεια και Κεντρική Ευρώπη και σε ορισμένες περιοχές της Μεσογείου (κυρίως στη Βόρεια Ιταλία).

Τα δύο παραπάνω συστήματα αποτελούν περισσότερο δύο ακραίες περιπτώσεις σε μια σειρά από πολλές διαφορετικές πραγματικές καταστάσεις, όπου στοιχεία και των δύο μπορεί να συνυπάρχουν σε μικτά τοπία με μικτές πρακτικές. Ακόμη ένα σημείο που πρέπει να σημειωθεί ότι τα συστήματα αυτά δεν αντιστοιχούν γενικά με συγκεκριμένους πολιτισμούς ή κοινωνίες, αλλά περισσότερο δείχνουν κάποιες κοινές πρακτικές.

Το σύστημα της ανοιχτής χώρας πέρασε από διάφορες μεταβολές, με την αντικατάσταση των καλλιεργειών της εναλλαγής, όπου στη θέση των εαρινών σιτηρών ή της αγρανάπαυσης εισάγονται πατάτες, γογγύλι εις βάρος βόσκησης, καθώς οι καλλιέργειες αυτές προσφέρουν ζωοτροφή, αλλά τα κοπάδια δεν μπορούν να βόσκουν σε θερισμένους αγρούς, ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται επέκταση της καλλιεργούμενης γης και των βοσκοτόπων εις βάρος του δάσους. Σταδιακά, οι περιφράξεις ευνοούνται και επικρατούν καθώς η ιδιοκτησία περνάει από την αριστοκρατία ή την Κοινότητα στους χωρικούς. Πολύ σημαντική μεταβολή για μια σειρά από αλλαγές στις πρακτικές και στην επέκταση της καλλιεργούμενης γης, είναι η εισαγωγή του αρότρου με ρόδες, το οποίο είναι κατάλληλο για τα βαριά αργιλώδη εδάφη της Β. Ευρώπης και επιτρέπουν την καλλιέργεια εδαφών που θεωρούνταν ακατάλληλα για άροση πριν.

Οι συνθήκες αυτές, της ατομικής ιδιοκτησίας και των ατομικών πρακτικών, αρχίζουν να ωριμάζουν για τη βιομηχανοποίηση της γεωργίας στην Ευρώπη και στις αποικίες, ταυτόχρονα με την αύξηση του πληθυσμού και ιδιαίτερα την αύξηση του αστικού πληθυσμού, την αύξηση του εμπορίου, την εισαγωγή νέων φυτών, νέων εργαλείων και νέων πρακτικών. Περισσότερα στην επόμενη ενότητα.

2.2 Η Μεσόγειος: Αποθήκευση, Αναδιανομή και Διαφοροποίηση

Η μελέτη των συστημάτων παραγωγής και διαχείρισης στη Μεσόγειο θέτει μια σειρά από σημαντικά ερωτήματα τόσο για τις ομοιότητες και διαφορές στην παραγωγή μεταξύ όμοιων περιβαλλοντικών συνθηκών σε διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά πλαίσια, όσο και για τις 'αρχές' αυτών των συστημάτων (αυτάρκεια, εμπορευματοποίηση της παραγωγής, διαχείριση φυσικών πόρων, κτλ.). αν και οι γενικεύσεις μπορεί να είναι υπερ-απλουστευτικές, τρία γεγονότα μπορούν να τονιστούν:

Η ομοιότητα των συνθηκών του περιβάλλοντος δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα των μικρο-περιβαλλόντων της Μεσογείου. Οι διαφορές μεταξύ περιοχών είναι πολύ μεγάλες ακόμη και σε μικρή κλίμακα. Έτσι, το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της Μεσογείου είναι ακριβώς η απουσία ομοιογενών ζωνών παραγωγής και η μεγάλη ποικιλία, η οποία οδηγεί και σε ποικιλία αποδόσεων, παραγωγών και συστημάτων διαχείρισης.

Οι καιρικές συνθήκες στη Μεσόγειο είναι απρόβλεπτες με μεγάλες διαφορές από τον μέσο όρο μια περιοχής και πολύ ακραίες τιμές. Έτσι, πχ. η μισή βροχόπτωση μιας χρονιάς μπορεί να σημειωθεί σε μια μεγάλη και έντονη βροχή διάρκειας λίγων ωρών. Το γεγονός αυτό αυξάνει την εγγενή αβεβαιότητα της αγροτικής παραγωγής και αναγκάζει τους παραγωγούς να ανακαλύπτουν τρόπους για την ελάττωση του κινδύνου, την ύπαρξη αποθεμάτων τροφής για εποχές με δύσκολες συνθήκες και τον αναγκαστικό προσανατολισμό στην αγορά για κάλυψη των αναγκών. Αυτά σημαίνουν ότι ο στόχος της **αυτάρκειας** είναι περισσότερο στόχος παρά πραγματικότητα για την μεγάλη πλειοψηφία των μικρών παραγωγών στη Μεσόγειο.

Η διάχυση της καινοτομίας και της αγροτικής και μεταποιητικής τεχνολογίας δεν ακολουθεί (στην Μεσόγειο και παντού) γραμμικές σχέσεις εξάπλωσης. Οι πραγματικές ταχύτητες διάχυσης μιας καινοτομίας εξαρτώνται από πολλούς παράγοντες όπως είναι η **απαραίτητη τεχνολογία μια καινοτομίας** (πχ. το σιδερένιο άροτρο απαιτεί ύπαρξη και τεχνικές κατεργασίας σιδήρου), οι **πόροι που απαιτούνται για να αποκτηθεί η τεχνολογία** αυτή (σχεδόν όλοι μπορούν να κατασκευάσουν ένα ξύλινο άροτρο, αλλά η απόκτηση ενός σιδερένιου απαιτεί υπολογισίμους πόρους, οι οποίοι δεν είναι απολύτως βέβαιο ότι θα αποσβεστούν από τις διαφορές στην παραγωγικότητα όπως θα φανεί στη συνέχεια), η **εργασία που απαιτείται** από ανθρώπους ή ζώα (ένα σιδερένιο άροτρο απαιτεί περισσότερα και πιο δυνατά ζώα για να το σύρουν, τα οποία είναι ακριβά να αποκτηθούν και να συντηρηθούν) και οι γενικότερες **οικονομικές συνθήκες σε τοπικές και υπερ-τοπικές αγορές** (η ζήτηση ελαιόλαδου στη Λέσβο τον 19^ο αιώνα οδήγησε στην εισαγωγή των ακριβών αλλά πολύ πιο παραγωγικών ατμοκίνητων ελαιοτριβείων που αποσβέστηκαν πολύ γρήγορα εξαιτίας της πολύ μεγάλης τότε εμπορικής αξίας του προϊόντος).

Το αποτέλεσμα αυτών των γεγονότων μπορεί να αποτυπωθεί σε μια βασική αρχή των παραγωγών στη Μεσόγειο: **αναδιανομή, αποθήκευση, διαφοροποίηση**. Η αναδιανομή αναφέρεται στην σύνδεση με τις αγορές για αγορά και πώληση προϊόντων, σύνδεση η οποία ήταν πυκνή σε τοπικό και υπερ-τοπικό επίπεδο σε όλες τις περιόδους, με αυξομειώσεις βέβαια. Η αποθήκευση αναφέρεται στην ανάγκη διατήρησης αποθεμάτων για όσο το δυνατόν μεγαλύτερες χρονικές περιόδους. Στα πλαίσια αυτά προϊόντα όπως το αλάτι, που χρησιμοποιείται ως συντηρητικό, αποκτούν

ιδιαίτερη σημασία. Τέλος, η διαφοροποίηση αναφέρεται στην ανάγκη ύπαρξης πολλών διαφορετικών παραγωγών, έτσι ώστε η καταστροφή μιας ή περισσότερων σοδειών να μην σημάνει την ολοκληρωτική καταστροφή όλων των προϊόντων. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της διαφοροποίησης είναι η χρήση όλων των δυνατών πόρων μιας περιοχής, είτε αυτοί είναι καλλιεργούμενοι, είτε 'άγριοι' (μανιτάρια, φρούτα, κυνήγι, κτλ.). Οι αρχές αυτές, παρά τις διαφορές σε συστήματα διαχείρισης, σε είδη καλλιεργειών και εκτροφών, σε σχέσεις εξουσίας και δικαιωμάτων χρήσης των πόρων, κτλ. Περισσότερες λεπτομέρειες και άφθονα παραδείγματα θα βρείτε στο εγχειρίδιο του Μαθήματος.